No. २६३ / घ

Title वृत्तिवार्तिकम्

Author अप्पय्यदीक्षितः

Extent २८ पत्र Age

Subject अलङ्कारशास्त्र

वृत्तिवार्तिकम्

२६३

नं. २५९६

वृत्तिवार्तिकम्

२६ पत्राणि

[illegible]

[illegible]

कर्ता-

अप्पय्यदीक्षित।

काव्य

अलंकारकृती

१०० वृत्तिवार्तिकम्

वृ० वा० १

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥विश्वं प्रकाशयन्ती या पारैर्लक्षणाभिधाध्वनिभिः। नयनैरिव रहस्यमूर्त्तिर्विबुधोपास्या
सरस्वती जयति॥१॥ वृत्तयः काव्यसरणावलङ्कारप्रबन्धृभिः। अभिधालक्षणाव्यक्तिरिति तिस्रो निरूपिताः
॥२॥ तत्र कश्चित् क्वचिद्दृष्टान् विशेषान् अस्फुटीकृतान्। निष्टङ्कयितुमस्माभिः क्रियते वृत्तिवार्त्तिकं॥३॥ तत्र शक्त्या
प्रतिपादकत्वमभिधा। सा त्रिधा रूढिर्योगो योगरूढिश्च। तत्र समुदायशक्तिमात्रेणार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः।
तन्मात्रेण प्रतिपादकत्वं चावयवार्थप्रतिभासाद्वा। तत्प्रतिभासेऽपि तस्य प्रतिपाद्ये बाधाद्वा। यथा। य
त्नेपरे बुरुहमं बुरुहासनेश्यं धन्याः स्वपद्मसरसीशमवैति मुक्ताः नित्यं तदेव भजतामतिमुक्तलक्ष्मी
र्भक्तैव देवमणिनूपुरमौक्तिकानां। अत्र मणिनूपुरादिशब्दानामवयवार्थप्रतिभासः। अतिमुक्तश
ब्दस्यावयवार्थप्रतिभासेऽपि वासन्तीलक्षणे प्रतिपाद्ये तस्य बाधः इत्येषा रूढिः। यद्यप्यतिमुक्तलक्ष्मी
र्वासन्तीमुकुलश्रीमेवमुक्तातिशायिनी संपदित्यभेदाध्यवसायाय मतिमुक्तशब्दस्यावयवार्थोऽपि
विवक्षितस्तथापि वासन्तीगतत्वेन प्रतिपादनान्तत्र रूढिरेवाऽतस्त्वव्याप्तिवारणे नैवलक्षणोप्येकप

राम० १

दमर्थेवना। अवयवशक्तिमात्रमपेक्ष्यपरस्मैकार्थप्रतिपादकत्वंयोगः।यथा।कथंविरिंचिभवनात्तवना
भिपद्माद्धेमावलीपदन्नुपत्तमसः परस्तात।मुक्तौघमेतिउमुरस्थलमुन्नयूर्वपरस्यामि देवपरमंपद
मेवमास्तात। अत्रविरिंचिभवनेनाभिपद्मेहेमावलीत्यादिशब्दानांयोगः। अवयवशक्तिमात्रेणार्थप्रतिपा
दकत्वमपिसमुदायार्थप्रतिभासाद्धानत्यतिभासेपितस्यावयवशक्तिप्रतिपाद्येऽनन्वयादितिद्वा।
नत्राघ‾मुद्दाहृतं।द्वितीयंयथा।अल्लक्ष्वपीमपतत्नुत्क्वलवनालीरत्नैलक्ष्यापिपरिक्ष्यत्नएवभागः
लोऽऽःसतोवत्तनिशान्तमुपागतानामेवतिरस्कृतिरूदीर्घ्यरकःसुहृज्जैः। अत्रनिशान्तशब्दस्यनिकेत
नरूपसमुदायार्थप्रतिभासेपिनिशांतेत्रियामावसानमुपागतानांसतांनक्षत्राणांनरात्रेस्यनिकेत
नरूपसमुदायार्थप्रतिभासेपिनिशांतेत्रियामावसानमुपागतानांसतांनक्षत्राणांतिरस्कृतिरूदंताहि
नलक्ष्ह्देवगर्हंप्राप्तानांसत्पुरुषाणांपराभवक्षदित्यमेहाध्यवसायार्थंतस्यविवक्षितत्वेपित्रियामाव
सानेयोगरूढं।अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्ष्यमेकार्थप्रतिपादकत्वंयोगरूढिः।यथापंकज्य

सु० वा० क्रशिमपोषविभाव्यमानचांद्रायणाव्रतनिषेवणाएवनिष्ठां कुर्वन्प्रदक्षिणाख्ये पद्मसुरालये तेलि
२ सुमुखवाक्ब्रह्मचिमेषतपस्यंतीड्ः। अत्रसुरालयपशब्दस्य सुराणामालय इत्यवयवशक्त्या समुदायशक्त्या
चकना। काचलेयोगरूढिः। नचास्यशब्दस्यकनकाचलेरूढिरेव केचलात्कमात्र्ययोगरूढिः। उदाहृतश्लो
केतपश्चर्यो येसायाः प्रदक्षिणीक्रियमाणस्यकनकाचलस्य अत्रावयवशक्त्युपस्थाप्यदेवालयाभे
दाध्यवसायेनापि निर्वाहादिति वाच्यं। तत्रैवावयवार्थे सुमवेत्त्रान्याभेदाध्यवसायपदप्रयोगस्तुखवनिरी
क्षणायोगात्। तत्रैवयौगिकार्थप्रतिभासस्यतवैसास्सिलाच्चान्नचैवमपि तदेवागारसाधारणाकृ
ष्णावयवशक्तिमात्रेणाकनकाचले प्रवृत्त्युपपत्तेनेतत्रसमुदायशक्तिः कल्पनीयेत्यपि शंक्यं। रत्न
सानुः सुरालय इत्याद्यभिधानकोशस्मृतिपरंपरया विशिष्यतस्यतत्रसमुदायशक्तेरपि सिद्धेः। अत्र राम०
यादेवतागारत्वेन त्रविशिष्या उपशासनानपेक्षणेन तदैवधर्माप्रत्तेः। अत एवैतादृशपदेस्व २
तिपुनः समुदायार्थवाचकपदप्रयोगे उनकृतं दोषोत्थानमः। यथा। भवाय भवतु भवतां भगवा

न्मज्जमानदैन्यतिमिरव्रजः। दिवसारम्भविकस्वरनीरजनलिनाभिरामतरनयनः। यत्र योगरूढिम
तोऽपि पद्मस्यावयवार्थशक्तिमूलप्रतीयमानार्थेन गर्भीकरिणि तत्रैव विश्रान्तिः। तत्र समुदायार्थवा
चकपदान्तरप्रयोगेऽपि न तु नरहरिपदे सोल्लासः। पृथाङ्गजन्मगाकरुचिकिञ्जल्ककोमलानां स्वन्निंदृशो
णनलिनोदरसोदराणां। प्रांशुस्तवाधररुचामवलोकनेन नालं सहस्रनयनः सदृशापि तस्मिन्। अत्र
सहस्रनयनशब्दस्यावयवार्थशक्त्यावलोकनकर्तृत्वसंभवप्रतीतेस्तत्रैव तस्य विश्रान्तिरिति पुनरिन्द्रवा
चिपदप्रयोगः। पृथा वा नवप्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सत्यपमेकं मधुमेव लब्ध्वा। तुर्यो हरस्यापि पिना
कपाणेर्धैर्यच्युतिकेममधन्विनोऽन्यो। अत्र पिनाकपाणिशब्दस्य शिवनाम्नोऽवयवार्थशक्त्या तदायु
धसारत्वप्रतीतेस्तत्रैव तस्य विश्रान्तिरिति पुनर्हरपदप्रयोगः। ननु कुसुमायुधोऽपीत्यत्रावयवार्थश
क्त्या आयुधासारत्वप्रतीतावपि कामवाचिपदान्तरेणोपात्तमिति चेत्। नात्राप्युत्तमपुरुषाक्षि
प्ताहंपदस्य विशेष्यवाचिनः सत्त्वादिति साहित्यचिन्तामणिकारः। वक्तृतन्त्रतोपर्यनियमः। पदव

वृ० वा० पक्षार्थे शक्तिमूलध्वनौ उपमानार्थविवक्षायां समुदायार्थवाचिपदांतरं प्रयोक्तव्यमिति । किंत्वयमपि प्रका
२ रोऽस्तीत्युदाहृतं । तद्ग्रयोगोपयथा । मन्येनिजस्वबलनदीव्यमवर्जनीयमन्यस्यमद्विविन्निवेशपवहिर्वं
मृत्युः । आविश्यदेवरसनानिमहाकवीनां देवीगिरामप्यनवत्वमातनोति । अत्रवागीश्वरीपदार्थवय
3 वार्थेशक्त्याप्रतीयमानस्यविद्याविषयेस्खालित्यापवादमितरस्वतरत्वेनासहृदयइत्यर्थस्यवाच्य
पस्कारकतयाविवक्षितत्वेपिवाचांदेवताप्यपत्रभावतस्तोत्रेनपर्यायसामर्थ्यंविभातीतित्रकुप्य
मन्वेधिकुर्परित्यर्थोपसलंकारध्वनेनसत्वेपिनपृथक्सरस्वतीवाचकपदप्रयोगः । एकावलीस
नापिविशेष्यस्यसाभिप्रायत्वपरिकरांकुरालंकारलक्षणमभिधायानरसिंहमहीपालकीर्ति राम०
स्त्रिपथगातवानकस्यभवति श्लाघ्यापुनानाभुवनत्रयमितिनद्युद्धरणे भुवनत्रयपवित्रीकर २
णोपपत्त्यभिप्रायगर्भंत्रिपथगापदंविशेष्यमेवप्रयुंजानेनतत्प्रयोगनियमो दर्शितः । तस्मा
द्योगरूढिमतःपदस्ययोगिकार्थेशक्तिमूलध्वनौ उपमानार्थेगंभीकारिणासमुदायार्थवाचित्र

योगात्र योगाभ्यां द्वैविध्यमेव न पुनस्तत्त्वयोगानियमः। क्वचिद्योगरूढिमतः पदस्य विषयविशेषैः व्यपवार्थ्या
नन्वयात् समुदायार्थमात्रे विश्रान्तिः। यथा। उत्तालसप्तसुदरखंधलिबद्धदिव्यशोणाश्मरश्मि कल्लिकाव
लिरच्युतेषा। आगाम्यनेकशतकल्पविधात्र्यग्भनाभ्युद्गतोत्फुल्लहृत्कुशेशयलयपङ्क्तिशोभा। अत्र त्रिवृद्गुरुहप
दस्य भगवन्नाभिपद्मः व्यपवार्थो नन्वयादि रिवाक्वचित्समुदायार्थो नन्वयादिव्यपवार्थमात्रेणातस्य
विश्रान्तिः। यथा। कह्लारकैरवकुमुदेष्वपि पंकजेषु लोकेशयत्कमलमेव तथा प्रसिद्धं मत्स्यमिज्ञातमव
दास्यतुलास्यनेतिममप्रकाशनमिदं विधिनेव कृतम्। अत्र पंकजपदस्य कुमुदकह्लारादिषु समुदा
यार्थो नन्वयायोग एवानेपायिकात्ता। पंकजादिशब्दरूपैकपदोपादानरूपो नरोगत्रसामस्त्यान।
भिकमलंकमुदायन्वयात्यागेव पंकजनिकर्त्तृत्ववैशिष्ट्येनोपस्थितस्य पद्मत्वस्य पद्याभिरतत्वे
नोपस्थितस्य पंकजनिकर्तृत्वस्य चनाभिकमलत्वमसुदायन्वयेनाकांक्षानवाविशिष्टस्यतदन्व
यविषयपिशीशाब्दधीरितितदन्वयार्थस्यैतत्र पद्मत्वपंकजनिकर्तृत्वोपस्थितयेपंकजादिपदस्य

लक्षणैवाभ्युपगंतव्या। ननु रूढियोगो वा प्रथमं योगरूढिर्म्पा स्वार्थोपस्थानेपक्षात्त्वाभिक्रमला
घन्वयार्थे विरुद्धवृत्तिमर्कीभावे सति तदितरवृत्तेरेव स्वतंत्रपद्यत्वाद्युपस्थितेरेकांक्षादिसंभवान्न
तदर्थमिह लक्षणाचेलि वाच्यं। केवलरूपादिना स्वतंत्रपद्यत्वाद्युपस्थित्यर्थं शब्दस्य पुनरनुसं
धानकल्पनागौरवापत्तेः। लक्षणापक्षे तु नायं दोषो योगरूढ्यापेकजनिकार्थत्वसंवलितपद्यत्व
रूपविशिष्टोपस्थितेर्विशेषणाविशेष्यान्यतरलक्षणाद्वारा लेनद्वारे समतिद्वाराणः पुनरनपेक्षणात्
न च शक्योपस्थितिर्लक्षणायामिव शक्योपस्थित्यंतरेपि द्वारं। येन रूपादिना स्वतंत्रपद्यत्वोप
स्थितावपि पुनरनुसंधानेन कल्प्येतेत्याहुः। इत्थमभिधा निरूपिता। सा चानेकशक्तिकस्यश
ब्दस्यैकसंयोगाद्यैर्नियम्यते। तथाहुः। संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं
लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानव
च्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः। अर्थः प्रयोजनं। प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता। लिंगं प्रयुक्तनाना

पेपदवाच्यांतरस्यात्तन्नोधर्मः। शब्दस्यान्यस्यसंनिधिः। नानार्थपदैकवाच्यसंसर्गपर्यंतिःस्वार्थविपद
समभिव्याहारः। सामर्थ्यंकारणत्वं। औचिती। अर्हता। व्यक्तिःस्त्रीपुंनपुंसकेलिंगंप्रसिद्धा। तत्रश
त्वचक्रेधृतेहरिः। इत्यत्रशंखचक्रसंयोगेनहरिशब्दस्यभगवत्यभिधानियम्यते। अशंखचक्रोहरि
रित्यत्रतद्वियोगेन। रामलक्ष्मणावित्यत्ररामपदस्यलक्ष्मणसाहचर्याद्रघुपुंगवे। छायातपा
वित्यत्रछायापदस्यातपेनसहानवस्थानविरोधादनातपे। रामरावणावित्यत्ररावणेनसह
वध्यघातकभावविरोधाद्रामपदस्यरामचंद्रे। परशुरामार्जुनपदयोर्वध्यघातकभावविरोधा
त्भार्गवकार्त्तवीर्ययोरभिधानियम्यतइत्युदाहरणं। तन्न। रामपदस्यभार्गवेऽभिधानियम
नेसतितद्विरोधप्रतिसंधानेनार्जुनपदस्यकार्त्तवीर्येऽभिधानियमनात्तस्मिंश्चसतितद्विरोध
प्रतिसंधानेनरामपदस्येतिपरस्पराश्रयापत्तेः। तस्मादन्यतरशब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वएवसंगता।
विरोधप्रतिसंधानात्वानानार्थपदस्याभिधानियमनमितिप्राञ्चक्रमेवोदाहरणमनुसर्त्तव्यं। इ

वृ० वा० ५ हं तु शब्दान्तरसन्निधेरुदाहरणं भविष्यति। हरिर्मोक्षाय भजते इत्यत्र मोक्षरूपेणार्थे न हरिशब्दस्य म
णव्यभिधा नियम्यते। विवेशरामो दुर्द्धर्षस्तापसाश्रममण्डलमित्यत्र रामपदस्य च करणाद्युधिष्ठिरांकुपि
तोऽस्मदित्यत्र कोपलिंगेन पर्वतव्यावृत्तेन मस्मत्पदस्य राजनि। संयोगोदाहरणे सिद्धिद्वाचुर्यांश
त्वादेरिंद्रिदावर्थान्तरेऽपि संयोगाविरोधात्। लिंगोदाहरणे सर्वथार्थान्तरव्यावृत्तिरिति भेदः। निष
धं पश्य ममेत्यत्र जनपदविशेषसाधारणस्य निषधपदस्य पर्वतवाचि ममेत्पदसन्निधा
नात् पर्वतविशेषेऽभिधा नियम्यते। ममेत्युक्ते इत्यत्र जनसाधारणस्य पर्वतविशेषवाचि निषध राम० ५
पदसन्निधानात् पर्वते विशेषेऽभिधा नियम्यते। ममत्वेन चान्योन्याश्रयः। न च तत्र समभिव्याहृतश
ब्देन तदर्थोपस्थितिपादनमभिधानियमनापेक्षते। किंतु स्वार्थेन गृहीतसंसर्गस्य व्युत्पत्त्योपः शब्द
स्तत्समभिव्याहारमात्रं यथा संवेधिदर्शने संबंधान्तरस्मरणमापेक्ष्यते ननु तद्दर्शनानन्तरं तत्सं
बंधस्मरणमपीति नान्योन्याश्रयः। तथेहापि निषधममेत्पदयोरभिधानियमनाय गृहीतस्स

स्वार्थस्योपस्थितिक्रमस्त्वियं घशब्दसममभिव्याहारमात्रमपेक्ष्यत इति तत्तदर्थप्रतिपादनस्यानपेक्ष
णान्नान्योन्याश्रयः। नन्वेवं शंखचक्रधरो हरिरित्यादावपि शंखचक्रादिशब्दान्तरसन्निधिनैवा
भिधानियमनं भविष्यतीति व्यर्थं पृथक् संयोगाद्युदाहरणमिति चेत्। मैवं न त्र शंखचक्रादिश
ब्दानां नियतार्थतया श्रवणमात्रादर्थप्रतिपादकत्वेन तत्सन्निधापादितार्थसंयोगादिभिरभिधानि
यमनं संभवात्। शब्दान्तरसन्निधिरपि तत्रास्तीति चेदस्तु तथापि हर्यादिशब्दाद्यभिधानियमनं समर्थ
न हर्थस्य संयोगादिरूपसंनिहितसंबंधेन तदंगेषु शंखचक्रादावुपस्थिते तस्यापि वाचकतया व्यव
हितसंबंधेन व्यवहितशब्दान्तरसन्निधिर्नोदाहरणमर्हेति। अत एव यत्र निषेध्यपर्यायक्रमस्तमित्यादावु
भयनानार्थतयान्तकस्याप्यर्थस्यापूर्वमनुपस्थितिस्तत्रैव व्यवहितस्यापि तस्य संनिधापकत्वेनोदा
हरणमिति न कश्चित्संकरः। पुनर्नियतार्थशब्दसामानाधिकरण्यं शब्दान्तरसन्निधिः। तेन देवस्य
त्रिपुराराते रित्यत्र देवशब्दस्य शंकरे नियमनं तत्र त्रिपुराराति शब्दस्यानियतार्थत्वादिति। तदयुक्तं

वृं॰ या॰
६
6

समभिव्याहृतशब्दस्य नियतार्थत्वेन तत्प्रतिपादितलिंगादिनैव तन्नियमनात्। अन्यथा लिंगाद्युदाहरणे
ष्वपि शब्दान्तरसन्निधेरेव नियामकत्वापत्तेः। न च सामानाधिकरण्ये शब्दान्तरसंनिधिर्वैयधिकरण्ये भ्रम
न्तः कोपस्थाप्यादिरूपलिंगादिकमिति भेदकथनेप्युक्तमुभयत्र शब्दप्रतिपादितलिंगादेरेव नियामकत्वे
नास्य भेदकथनस्य परिभाषामात्रत्वात्। व्यालोद्दानेन राजते इत्यत्र व्यालद्दानपदयोरुभयोरप्यनिय
तार्थत्वेपि वैयधिकरण्येपि परस्परसमभिव्याहरेणादुष्टगजमदजलयोरभिधानियमनस्य सर्वानु
भवसिद्धत्वेनावश्यं संग्राह्यत्वात्तदसंग्रहेणालक्षणकथनस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्च। तस्मादस्मदुक्तैव शब्दा
न्तरसन्निधेः प्रक्रियाद्रणीयामधुना मृतः। कोकिलइत्यत्र कोकिलमदकरणत्वरूपेण सामर्थ्येन व
सन्तेन शब्दस्याभिधानियम्यते। भजत हरिं भवतापहरमित्यत्र भवतापहरणे चिह्नेन हरिपदस्य लक्ष्मीर
मणोऽर्थो दाहरणे चतुर्थ्या कार्यत्वेन निर्देशः। सामर्थ्योदाहरणे तृतीयया करणत्वेन निर्देशः। श्री चिह्नो
दाहरणे तदुभयानिर्देशेपि योग्यतामात्रेण समभिव्याहारत्वम्यकार्यकारणभावावगमश्रुतिभे

रामं॰
६

दः। क्षीरार्णवे हरिः शेते स्म अत्र देशेन तत्स्वरूपे तिष्ठति हरिरिति अत्र कालेन गरुडध्वजे हरिपदस्याभिधानिय
म्यते। मित्रो भातीति पुंस्त्वप्रयोगात् तपने। सुहृद्वाचिनो नपुंसकत्वात्। निस्तरण एव सांनिध्यस्योपसर्गे हिहुदृष्टा हीन
त्येति भिक्षुतावहीनपदस्य समध्यादात्मस्वरूपाहरणो हादृशाहारव्यक्तत्तु विशेषहीनो न भवन्तीति नञ्समा
से सत्यहीनपदस्याद्युदात्तत्वात्॥ आदिपदेनाभिनयापदेशौ गृह्येते। अभिनयो विवक्षितार्थो हृदि
प्रदर्शको हस्तादिव्यापारः। अपदेशो विवक्षितार्थस्य भंगग्याहिकयानिर्देशः। परारिसंदर्शितसंनिवे
शो बहलपराभूतसरोजकोशो। हस्मा विपर्णतोपुनरेषशमस्तेकुचौ किंपतो पुरतो भवेतां॥ अत्र त
स्मात् लक्षनपरिमाणविशेषप्रदर्शकहस्तव्यापारेण रयपत्वदस्य परिमाणविशेषोऽस्तः सदैत्यः
धाम्नथ्रीनैनप्रवाहेति स्पर्ये। विषहस्तोपि संवर्ध्यम्ब पठेत्तु मम सांप्रतमिति अत्र रतेरतिस्वात्मनिर्देश
न तस्य वक्त्रारिपरामेश्वि न्याभिधानियम्यते। पत्रत्वेनैकार्थप्रयप्राब्दस्याभिधानियामकमनेकत्वा
विस्पष्टमर्थे। तत्र नान्यतरस्मिन्नभिधानियम्यते। यथा। येनध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पु

ह० मा०
८
7

एस्त्रीकृतोयश्चोद्धृतभुजंगहारवलयोगंगांचयोधारयत्।यस्याहुःशशिमच्छिरोहरइतिस्तुत्यंचनामामरा
मराःपायात्सस्वयमंधकक्षयकरस्त्वांसर्वदोमाधवः।अत्रशिवकेशवयोर्द्वयोरपिस्तुत्यतयाप्रकर
णमविशिष्टो।ध्वस्तमनोभवेननाशितमन्मथेनयेनबलिजित्कायोविष्णोर्विग्रहःपुराअस्त्रतांनीतो
यश्चोद्धृतशेषवासुकिप्रभृतिनागराजसंपादितहारवलयःसोयश्चगंगामधारयत्।यस्यशिरः
शशिमदित्याहुरमराःस्तुत्यंनामचहरइत्याहुः।अंधकासुरक्षयकारःसउमाधवःसर्वदात्वांपायादिति।
अथभवेननिःशेषसारेगायेनअत्रनःशकटंध्वस्तंयेनबलिजित्त्वस्यकायःपुराअमृतमथनेस्त्रीत्वंनी
तोयश्चोद्धतभुजंगंकालीयंहतवान्।रवेशब्दवल्लभस्तालयस्त्राद्वृष्यापप्रिरस्येतिरवलयः॥उद्धृतान्
भुजंगान्हतवन्रवलयंचक्रमस्येत्येकंपदंवा।अगंगोवर्धनंगोवराहावतारेभूमिंचयोधारयत्।यस्य
स्तुत्यंनामशशिमच्छिरोहरइत्याहुः।शशिनंमथ्नातियोराहुस्तच्छिरोहरइति।अंधकानांराज्ञांक्षयप
करोनिवासकृत्सर्वदोमाधवस्त्वांपायादितिचार्थद्वयेऽप्यभिधेवव्यापारः।अनएवात्रश्लेषोलंका

एम०
८

णानुच्चयपक्षानेकत्वप्रकरणाद्यविशिष्टं तत्र भवत्वनेकत्राप्यभिधाव्यापारः। यत्र प्रकरणस्य क्वचि
दर्थे व्यवस्थितत्वेप्यप्राकरणिकं शक्यान्तरं प्रतीयते तत्र का गतिः। यथा॥ असावुदयमारूढः कान्ति
मान् रक्तमण्डलः। राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुभिः करैः॥ इति चन्द्रोदयवर्णनप्रस्तावे अत्र प्राकरणि
को भूपतिरप्यसुदयादिविशिष्टः प्रतीयते अत्र चन्द्रः। तत्र शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार एव शर
णं। गत्यन्तराभावात्। नहि तस्य तत्राभिधा संभवति तस्याः प्रकरणेन चन्द्रे नियमितत्वात्। नापि लक्ष
णा मुख्यार्थबाधाद्यभावात्। न चाभिधायाः स्वव्यञ्जनव्यापारस्यापि प्रकरणेन नियन्त्रणे तेनापि
न तन्निर्वाह इति वाच्यं। तस्य धर्मिग्राहकमानेन न तदनियम्यत्वेन व्यवसिद्धेः। अत एव काव्यान्तर्निवि
ष्टस्य प्राकरणिकस्य किंचिदर्थे नियतताभिधाव्यापारस्याप्यसम्भवप्रदर्शनीतरमुच्यते हेतोः पदस्य हेपु
त्वाच्चान्यथा तत्राभिधायाः स्वव्यञ्जनव्यापारस्यापि प्रकरणेन नियन्त्रणे सम्भवार्थान्तरप्रत्ययासं
भवात्। यस्मान्नेयो निरुद्धारवाचामित्यादावश्लीलत्वदोषो न स्यात्। तस्मात्संयोगादिभिरभिधा

वृ० वा० थं खलितायत्र कुंठतामेति। अर्थांतराधिगमने व्यंजनमेव क्षममतत्रेति वयं तु ब्रूमः। असावुदयमारू
८ ढस्त्वादौ प्राकरणिके ऽर्थे प्रकरणावदप्राकरणिके ऽपि राजकरमंडलादिशब्दानां परस्परान्वययोग्यत्वप
४ तितद्गास्त्वधनदेशादिवाचिनां समभिव्याहाररूपमभिधानियामकमस्तीत्यर्थद्वयस्यापि प्राकरणि
कत्वस्य वा प्राकरणिकाप्राकरणिकरूपत्वस्य वाभिधेयव्यापारः। यथोक्तसमभिव्याहारस्यापि श
ब्दांतरसन्निधिरूपत्वेन प्रकरणवदभिधानियामकत्वात्। ये त्वत्र शब्दांतरसन्निधिरन्यथा निरूप्यते तैर
पि यथोक्तसमभिव्याहारेण नानार्थशब्देभ्यो ऽर्थप्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वेन तस्य तद्धेतुनापि नियाम
कत्वमास्थेयमेव। वस्तुतो ऽयमेव शब्दांतरसन्निधिरित्यप्युक्तौ। न च प्राकरणिके ऽत्र क्तरूपशब्दांतरसन्नि राम०
धिमात्रे। प्राकरणिके तु तच्च प्रकरणं चेति नियामकाधिक्यात्तत्रैवाभिधास्यादितिवाच्यो ऽत्र केरलादी ८
नामभिधानियामकत्वे हि नानार्थशब्दजन्यशक्युपस्थितौ तेषामन्यतमस्य कारणत्वं यथोक्तं। शु
द्धार्थस्यानवच्छेदविशेषस्मृतिहेतवः इति। तथा च तेषु कस्यचिदपि समवधाने स्मृतिसामग्री पुष्कले

वेतिकिंतद्वाकुल्येनापत्तैकमेवपदंनानार्थमप्राकरणिकेपितात्पर्यवत्तायथाकरोतिकेसादिमहीमं
तांवधाज्ज्ञनोमार्गणाणामिवयत्नवत्त्वे।हरेर्हिरणपाक्षपुरःसरासुरद्विपद्विषःप्रत्युतसातिरस्क्रियास्य
त्वहरिपदंतत्रापिसमभिव्याहृततद्विपपदप्रतीतगजविरोधाल्लिकमप्राकरणिकेसिंहेप्यभिधानिया
मकमस्त्येवायत्रयस्मान्नैयोनिरित्यादावश्लीलेनैतादृशंनियामकंतत्रापितुमुक्तिनार्णव्यासक्त
स्यमनसस्तत्समुल्लपचत्रसम्येदुंगंधादेप्रवृत्तिवस्त्रकरणनियंत्रितस्यापिशब्दस्यतदुल्लेख्यविषयत्वा
भाव्याद्श्लीलेप्रवृत्तिरितिनकापिशक्तिविषयेव्यक्तिरंगीकरणीया।यदिचैवंविधानिनियामकानि
नादीयेरन्तदेशहृतस्यलेषुव्यंजनव्यापारोपिदुर्घटः।तथाहि।प्रकरणादिकमस्त्येवव्यंजनव्यापा
रेणापिज्ञप्योतरप्रत्ययोनसवेन्नवकुंशक्यते।प्रकरणहीनामाभिधानियामकलकल्पनस्यैवव्यर्थ
त्वापत्तेः।तद्धिनादृष्टार्थं।किंतुसैंधवमानयेत्यादावेकार्थमात्रपरनानार्थशब्दस्यलेत्रार्थविशेषस्य
तिव्यवस्थार्थंतत्तापदितत्रापिव्यंजनव्यापारेणार्थांतरप्रत्ययःस्यात्तदाकथमेषासिध्येत।नत्वभि

वृ०वा० ८ 9 मतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्याभिमतक्षेत्रैकगामिनीमेकां कुल्यां विधाय अनभिमतक्षे-
त्रगामिनः कुल्यान्तरस्यापि कल्पने जलस्याभिमतक्षेत्रैकगामित्वव्यवस्था कृता भवति। तथा च कवयि-
तुश्चमत्कारणयाप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्ये। यत्र वाश्लीलदोषस्तत्रैव व्यञ्जनव्यापारेणाभिधानं सर्वत्रेति-
त्यव्यवस्थासिद्धये तत्र तत्र नियामकान्यस्मदुक्तानि त्वन्यादृशानि वावश्यमादर्तव्यानि तेषां चा-
भिधानियामकत्वमेव वङ्कुशक्यमिति व्यर्थस्तत्र व्यक्तिकल्पनापरिश्रमो दुर्वोध्यः तत्र व्यक्तिवादिम-
तेऽप्यभिधाव्यापारः तथा हि। यदि शक्तिरभिधा निर्विवादमस्त्येवाप्राकरणिकेऽपि सा यदि च काव्यप्रका-
शादुक्तरीत्या शक्यार्थप्रतिपादकत्वरूपः शब्दव्यापारः सोऽप्यस्त्येव न हि तत्राप्राकरणिकशक्यप्रति-
पत्तेः शब्दादन्यज्जनकं शक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादकत्वमभिधेति चेत् किमप्राकरणिकोऽर्थस्त्वया-
गृहीतशक्तिकस्यापि प्रतीयते येन तत्र सा न स्यात्। ननु शक्त्या साक्षात्प्रतिपादकत्वमभिधा साक्षा-
त्त्वविशेषणान्मुख्यार्थशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादनव्यवधानेन तत्संबन्ध्यर्थान्तरप्रतिपादने राम० ८

पायालक्षणायाश्चाप्यभिधात्वप्रसंगात्। तथा च प्रागेवानुवर्त्तमानेन प्रकरणेन तस्मैवोपस्थापनेशी
घ्रभावीतितद्व्यवधानेनार्थांतरप्रतिपादनेनाभिधेतिचेत्। नातद्विषयशक्तिग्रहमपेक्ष्य तत्प्रतिपादन
मभिधेति लक्षणेऽविनैव साक्षात्स्वविशेषणमनतिप्रसंगात्। तत्स्वरूपेणापरभंगकृतपदांतरस्वरूपेण
वाऽर्थांतरप्रतिपादनव्यवधानरहितत्वपक्षसाक्षात्स्वविशेषणमस्पृष्टत्वात्। तथा विशेषणे येन
ध्वस्तमनोभवेनेत्यादावस्तुरूपरसंधितयाशशिमस्तिरोहरः अंधकक्षयकरस्तेनयोरभ्युक्तनिहतार्थ
त्वेनाप्रसिद्धतया विलंबेन प्रतिपत्तिरिति सर्वेसिद्धत्वे न तत्राभिधाविषयेपि तद्भावापत्तेः। प्रकृताप्र
कृतोभयपरे यत्राप्रकृते प्रसिद्धतरं प्रकृतेः प्रसिद्धतरं पदं तत्र प्रसिद्धिप्राचुर्येण प्रकृतार्थप्रतीतिरेव
प्राप्यसिकत्वेनाप्रकृतेःभिधाप्रकृते व्यक्तिरिति वैपरीत्यापत्तेश्च। प्रकरणमुल्लंघ्यापि प्रसिद्धतरार्थस्यै
वप्रपस्मे स्मृतेः। अत एव ह्रस्वपार्थमप्रसिद्धेर्थे प्रयुक्तं निहतार्थकमित्युक्तलक्षणास्य निहतार्थस्य काव्य
दोषत्वमुपगम्यते। प्रसिद्धतराप्रकृतार्थप्रतीत्या प्रकृतार्थप्रतीतिव्यवधानात्। नहि निहतार्थस्य दोष

वृ० या०
१०
10

त्वात्तत्प्रयोगोर्थद्वयविवक्षास्थलेपिकाव्येनसंभवतीतिवाच्यंश्लेषयमकादिषुतस्यहृद्धेर्दोषत्वस्यायोदि
तत्वात्तात्र्यैधकक्षयकरः राज्ञा हरतिलोकस्य राज्ञा राजार्चिनां घ्रेरवुपचितकलोपस्यचंडामरो त्वंस्त्या
दिदर्शनाच्चात्तस्माच्छब्दस्यार्थप्रतिपादनोपयोगितत्वात्सत्तिरूपयमेभेदएववृत्तिभेदप्रयोजकोननु
तच्छेदाभावेप्रतिपादकत्वेनतत्साक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदः शक्तिशक्यसंबंधरूपप्रतिपाद्यप्रत्यासत्तिभेदेनैवा
भिधालक्षणयोर्भेददर्शनात्तुतच्छेदाभावेचप्रसिद्धाप्रसिद्धार्थगोचरशब्दश्लेषस्थलेलक्षितलक्षणा
स्थलेव्यंजनास्थलेचार्थद्वयप्रतीत्योः साक्षात्त्वव्यवहितत्वभेदेसत्यप्यभिधालक्षणाव्यंजनातिरिक्तवृ
त्यदर्शनाच्चेसत्प्रयोजकस्याव्यवस्थापादकस्यचसाक्षात्त्वविशेषणस्यायोगात्तद्विषयशक्तिग्रहमप
ष्यतत्प्रतिपादकत्वमेवाभिधेयप्रकृतेप्यर्थेभिधाव्यापाराउदीरःनेयापिकात्त्वा।प्रसिद्धिप्राचुर्ये
सतिप्रकरणादिशून्यस्याप्यर्थस्यास्मृतेःप्रसिद्ध्याभावेप्रकरणादिमत्तोप्यस्मृतेश्चप्रकरणादिकं
नाभिधानियामकंशक्तिग्रहसंस्कारपाटवमात्रनियम्यत्वात्तस्याःकिंतुलिंगविधयातात्पर्यग्रा

राम०
१०

हर्कोऽत्र न एव हरिरस्तीत्य नारम्भवादश्रवणेऽपि हरिशब्दस्य यमानिर्लिङ्गं चेद्वाकोद्वपोर्थोऽस्त्यवधार्यते न ए
व वक्तुः पर्यङ्कतास्यमिति नावधार्यते नरत्वाद्वः । तद्द्योत्यात्तु न कथंचिदपि प्रकरणादिनाभिधानियम
नेशक्यशङ्का । तस्मात्स्वव्यक्ततात्र व्यक्तो भयपरोपि प्रव्यक्ततात्प्रस्तुतयोरभिधेयवृत्तिः । तदुपास्थिते प्रचपह
र्थेष्वाकोपस्तादि सहकारिविशात्तु भयविधवाक्यार्थेप्रत्ययस्त्वप्रस्तुतविषयेन परार्थः प्रतीतये नापि वाक्या
र्थप्रतीतये प्युक्तिरूपगतव्याप्तः प्राचामप्रस्तुते शब्दशक्तिमूलव्यंजनवृत्त्यभिधानतद्व्यक्ततापव्रती
निमूलकेपयोद्वयमाहठस्यादि विशेषणाविशिष्टः पृथिवीपतिः लत्येयोस्यध्वनेलेकिसहृदयैरं जयति
एवं तथाभूतस्वंदमाः मडुलैः किरणैरित्यादिरूपेणापनीपमानेउपमायथालंकारेतद्ध्वनेः स्वरूपं भावदरठीक
रणाभिप्रायेण ननु तत्रापि वस्तुतो व्यंजनाव्यापारास्तित्वाभिप्रायेणात्राणदिनायत्तदिङ्गवामुच्चकै
र्णीमाक्रम्य चस्थितमुदग्रविशालशृंगं । मूर्द्धि स्खलत्तुहिनदीधितिकोटिमेनमुद्वीक्ष्य को न भुवि विस्म
यते गिरीशमिति । तदिनाशब्दशक्तिमूलस्यालंकारध्वनेरेवोदाहरणत्वेन नैरपि लिखितत्वात् । उपोद्धा

ध्व०वा० गेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना। निशामुखमिति श्लेषच्छायापादितविशेषणसाधारण्यनिमित्त
११ समासोक्त्यलंकारोदाहरणे रागादिशब्दानामप्रस्तुतेप्यभिधावृत्तेरेव श्लेषव्यवहारेण स्फुटीकरणा
च्चान चात्र स्वतोऽप्रस्तुतयोरपि कामिनोः प्रस्तुतशशिनिशावदापादकत्वेनान्वयान्न तत्र तयोः सर्व
पैव प्रकरणात्संभवति वाच्या। विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरिति लक्षणानुरोधे
नाप्रस्तुतप्रतिपत्तेर्विशेषणसाम्याधीनत्वेनाप्रस्तुतस्य प्रकरणासंबंधावगमात् प्रागेव तद्विशेषणो
प्यभिधापावाच्यत्वात्। अप्रस्तुतोपमानत्वादिना यथा कथंचित्प्रकरणासंबंधस्य सहापि सद्भावा
च्चासंबंधाप्रस्तुतासंबंधस्याप्रस्तुतस्यैकापि कविविवक्षागोचरत्वाभावात्। नन्वेवं शब्दशक्तिमूल एम०
स्यालंकारध्वनेराध्रादिनापलदिग्वामित्याद्युदाहरणसत्वेपि तन्मूलोक्तध्वनिर्लुप्येत निरलं ११
कारैः प्रस्तुतार्थ एव वस्तुध्वनेरुदाहरणोपपत्तेनात्। तत्र च तथाभिधायोगीकारादिरिति चेन्न। नापत्राप्रस्तु
तेर्थेत्राभिधयैव प्रतिपाद्यमाने तन्मूलमनभिधेयं वस्तु प्रतीयते तन्न तदंगीकारादिति। यथा श

क्तिः रशनिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यति नरेंद्र यस्मै त्वमिति। अत्राशनिशब्देन प्रयुक्तता हृद्यादन्यस्मिन्न स
मभिव्याहृतशनिविरुद्धरूपेप्यर्थे अभिधेये व प्रतिपाद्यमाने विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकेकार्यकृ
न इत्तु पद्मो कष्य स्वभावातिशयः प्रतीयते। स्यमेव च प्राचीनैरपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृ
तः। ननु भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादं मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरु
ते विषं वियोगिनीनां इत्यत्र विषपदेनाप्रयुक्ततालेप्यपेयंपवाच्यस्य जलदृष्ट्वं भुजगरतिरूपकस्याभि
व्यक्तिरिति वाच्यमिति ध्वंसंगुणीभूतव्यंग्यमुदाहरता मम्मटाचार्येण प्रयुक्ततेशब्देपि शब्दशक्तिमू
लो वस्तुध्वनिरुक्तः। सत्यम् अत्र वस्तुतोर्थप्रतीतिमूलतया प्रतीयमानयोर्वस्त्वलंकारयोर्व्यंजकस्य वृत्त्य
भावदृष्टोपाश्रितमप्रयुक्ततार्थेपि व्यक्तिरिति विशेषवादमात्रमवलंव्य तस्य दूषणमिति न तत्राभिनिवेशः
वृत्त्यभावदृष्टोपाश्रितमप्रयुक्ततार्थेपि व्यक्तिरिति शेष्टिवादमात्रमवलंव्य तस्य दूषणमिति न तत्रा
भिनिवेशः कार्यः। नन्वेवमप्रयुक्ततार्थपर्यालोचनालभ्ययोर्वस्त्वलंकारयोर्व्यंग्यमुपगमे तत्रा

वृ० वा०
१२
12

र्थे शक्तिमत्त्वेवर्थे क्रिमेवेदितिपृथगर्थे शक्तिमल्लक्ष्यतः शब्दः शक्तिमल्लो न स्यादिति चेन्नमैवं तथापि ले
पिप्रक्लृप्ततापुरस्कृतो मया साधारणशब्दस्यापेक्षितत्वं तया प्रक्लृप्तमात्रपरपर्यायपशब्दान्तरपरिवृत्तिसहि
ष्णुत्वेन तत्तत्स्वपदार्थप्रकृष्यत्वव्यवस्थितेः एवमन्येष्वप्रक्लृप्तशक्येष्वत्र्यनुपयोगमेवं संभाविताः क्षुद्रो
पद्रवा निरसनीयाः॥ इति वृत्तिवार्त्तिके मुख्यवृत्तिनिर्णयो नाम प्रथमः परिच्छेदः॥ अथ लक्षणा नि
र्णीयते। सा च मुख्यार्थसंबंधेन शब्दस्य प्रतिपादकत्वात्तत्संदृशेन प्रतिपादकत्वरूपापि लक्षणा
प्रभेदरूपावात्तत्संदृशोपि तन्निरूपितसादृश्याधिकरणत्वपरंपरासंबधसत्वात्। नहि साक्षात्संबंधे वि
शिष्टबुद्धियोग्यसंबंधेवास्त्येव लक्षणेति नियमः। चक्षुरादेर्घटेन्द्रियादिषु संयुक्तसमवायादि राम०
वद्विशिष्टबुद्ध्ययोग्यस्य परंपरासंबंधस्यापि प्रत्यासत्तित्वोपपत्तेः। व्यतिरेकलक्षणास्थले तन्निरू १२
पितविरोधाधिकरणत्वादिपरंपरासंबंधमात्रेणानादृशेन लक्षणा क्लृप्तेश्च। एतेन सादृश्यं न संबं
धस्तिगोणीलक्षणातो भिन्ना। विशिष्टधीयोग्यस्यैव संबंधत्वात्। संयोगसत्तिर्द्रव्यत्वं जातिरितिवत्त

सत्यपि सादृश्ये सिंहवान्देवदत्त इति विशिष्टबुद्धेरदर्शनादिति। निरस्तं। विशिष्टबुद्धिनियामकरूपस्य
रासंबंधमात्रस्य तत्सामान्यतोपपन्नेस्तावता लक्षणाक्लृप्तेश्च दर्शितत्वात्। तस्मात्सादृश्यगर्भेतरस्य
संबंधनिमित्ततया गौणी शुद्धा चेति लक्षणा या एवं द्विविधा। इयं च द्विविधापि लक्षणा प्रत्येकं द्विविधा। नि
रूढलक्षणा फललक्षणा च। रूढित्वं तत्परतया निरूढा निरूढलक्षणा। विवक्षिता र्थांतरद्योतनफला
फललक्षणा। आद्या यथा। लावण्यमागरसुवित्रणां प्रविशेषान्तर्गंधगुणशिङ्गहि तत्तत्त्वतर्कयामि
पत्ता विमर्षिवद्युधानि खिलेः पत्नीकैरन्यांतु केवलमधोक्षजवक्षसैव। अत्र लावण्यपदं रूपलवण
त्ववाचि नोहृद्यगमत्वसादृश्यात् सुषमाविशेषनिरूढलक्षणा। एवमालिव्यंजनादोगजादिश
ब्दस्यापि निरूढलक्षणानुसंधेया। द्वंगौ रापार्ध्व सहरेणां। शुद्धा यथा। कुण द्विरेफा घलिनीलकं
कणाश्च सायेशा। त्वामुजमन्त्रवल्लरी। कृतोपगत्ता कलंकं कूजितैर्नाम पंचष्ठतिरेक्षिपणानीला अत्र
द्विरेफशब्दस्य द्वौ रेफौ विद्येते यस्येति व्युत्पत्त्या भ्रमरशब्दवन्मेतद्वाच्ये रूढिलक्षणा। एवं खगादि

वृ० वा०
१२
13

शब्दानांत्वगिंद्रियादिष्वपिमुख्याहठिलक्षणाद्दृष्टव्या।फललक्षणाजहल्लक्षणाः।जहल्लक्षणाअज
हल्लक्षणासारोपासाध्यवसानाच।गौणीशुद्धाचेत्येवंसप्तविधाफललक्षणा।जहल्लक्षणायथात्व
त्पादपद्यसुषमानुकृतिक्षमाणि।ताम्रांशुवालपवर्भाजिविभूषणानिवल्काहतापत्रजटाःसुरदीर्घिकायां
कल्पद्रुमाःकरिगिरीशतपश्चरंति।अत्रसुरदीर्घिकापदस्यकल्पद्रुमाधिकरणत्वयोग्यतत्तीरलक्षणा।मु
ख्यार्थस्यतदधिकरणत्वेनान्वयाभावाज्जहल्लक्षणा।कल्पद्रुमाणांतपश्चर्यायोग्यत्वेष्टोपकारकंतीरस्या
तिरापितपावनत्वद्योतनंफलं।एवंगंगायांघोषइतिप्रसिद्धोदाहरणमप्यनुसंधेयं।तत्रगोस्वामिनः राम०
प्रीतयेतीरस्याधिकरणत्वद्योतनंफलं।व्यतिरेकलक्षणापिजहल्लक्षणाप्रभेदः।यथा।उपकृतंबहु १२
तत्रकिमुच्यतेसुजनताप्रथिताभवतापरं।विदधदीदृशमेवसदासखेसुखितमास्वततःशरदांशतं।
अत्रापकारिणापन्यायोग्यउपकृतादिपदैःस्वार्थविरुद्धंलक्ष्यते।तथाअपकारेक्रियमाणेऽपिमय्ये
वंविधमेवोच्यतइतिस्वसाधुत्वद्योतनं।अजहल्लक्षणा।कुंताःप्रविशंतियष्टयःप्रविशंतीति।अत्रभीतिप

लाप्रवाक्ये कुंतपदस्य तद्वत्सु पुरुषेषु लक्षणा । कुंता इत्यपि पुरुषस्याहित्येन तत्रावेश क्रियान्वयादज
हल्लक्षणा । तेषां निर्देशे यत्र हेतुत्वादिविधौ तन्न फलं । ग्रामैकदेशदाहाद्दग्धः पुष्पितं वनमित्या
दिप्रयोगे ग्रामादिपदस्य तत्पर्यैकदेशपरित्यागेन तदेकदेशे वृत्तिर्जहल्लक्षणा । दग्धपत्वादि
धौ तन्न फलं । सारोपलक्षणा । नाथ त्वदीयमकलंकमिमं सुखेंदुमापीय तत्वमिति सद्य वसुधापतेस्ते । तैर्ने
वर्किं न वसुधारसगोचरोऽस्य दिंदुः कलंकमलिनीकृतमध्यभागः ॥ अत्रेंदुशब्दस्य मुखे लावण्यादिसा
दृश्याद्गौणसारोपलक्षणा । ताद्रूप्यप्रतिपत्तिः फलं । एवं गौर्वाहीकः मुखं कमलमित्यादिष्वपि
गौणसारोपलक्षणा । गौणसाध्यवसायलक्षणा यथा । नाभेरम्यनवचतुर्भुजनीतरक्षं यन्नाभिरे
वपद्मनेतरयितं नौ मयत । अन्योन्यसंश्रयपराहतिदूषितेयत्राहश्रुतिरत्न दृष्टिमस्य पकिमपेनवा । अत्रनं
नरिस्तपदस्य भगवद्वलग्नेस्मृस्मलसादृश्यात् गौणसाध्यवसायलक्षणा । सर्वथैवाभेदप्र
तिपत्तिः फलं । विषयस्य विषयिभेदेन पद्भवेन तद्रूपोपरक्तताप्रतीतिस्ताद्रूप्यप्रतिपत्तिः । विषयस्य

दृ० वा० १४

विषयिणो वा मेदप्रतीतिः सर्वथैवाभेदप्रतिपत्तिरिति सारोपसाध्यवसायलक्षणाफलयोर्भेदः। विषय
विषयिवाचकयोर्द्वयोरपि निर्देशे आरोपः। विषयिपदमात्रस्य विषयपलाक्षणिकतया निर्देशोऽध्यवसाय
साय इति आरोपाध्यवसानयोर्भेदः। तत्र सारोपलक्षणोदाहरणं मुखेन्दुरित्यादाविन्द्वादिपदस्य मुख
दौ न मुखत्वादिना लक्षणा मुखादिपदस्यापि मुखत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेः। नापीन्दुगतलावण्यादिगुणेना
न्यगुणस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिमित्ततायोगात्। नापि मुखगतलावण्यादिगुणेन मुख्यार्थसंबंधरहितगुण
मुखे न लक्षणायोगात्। किं वा मुखचंद्रोभयानुगतलावण्यसामान्यादिमुखेन लक्षणोपगमे दोष
द्वयस्याप्यसंस्पर्शात्। इन्दुर्मैवाभिसंधायोक्तं वृद्धैः। लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति।
शुद्धसारोपलक्षणा यथा। आपादमाचिकुरभारमशेषमंगमानंदसारमरविंददृशामसीमं। अंत
र्ममस्फुरतु संततमन्यतरात्मन्त्वं भोगलोचननतव्यथितहात्तिशैलं। अत्र भगवद्दृग्व्यानंदकारित्वेनानं
दपदस्य सारोपलक्षणा। आनंदकरणोरतरवैलक्षण्यघोतनं फलं। आनंदकारिणि विषयिनिगरणे ग० १४

नानंदोयमितिप्रयोगेसाध्यवसायलक्षणं।आनंदाव्यभिचारद्योतनेनफलं।एवंशुद्धपंचविधागौ
णीद्विविधेतिसप्तविधाफललक्षणा।ननुगौणयामपिजहदजहल्लक्षणाभेदौसंभवतः।मुखंकमलं।
गौर्वाहीकइत्यादौजहल्लक्षणानावतुल्येवा।अजहल्लक्षणापिगौर्वाहीकोभयविषयेगावएतेसमा
नीयंतामित्यादौदृश्यते।अतःकथंद्विविधैवगौणी।उच्यते।मुख्यार्थसादृश्येनलक्षणाहिगौणी।न
चतत्रैवतन्मात्रसादृश्यमस्तियेनमुख्यापिगौणीवृत्तिःस्यात्।शुद्धात्वजहल्लक्षणा।कुंताः।प्रविशंतीत्या
दौविशेषणवाचिनोविशिष्टेवृत्तिःसंभवतिविशिष्टविशेषणयोरेकदेशैकदेशिभावरूपसंबंध
सत्वात्।अतोगावएतेसमानीयंतामित्यादौअभिधालक्षणाभ्यामेवार्थद्वयप्रतिपादने।गौणायाज
हत्वंयोघश्चतिष्ठतीत्यत्रैवेतिनगौणापोजहदजहल्लक्षणाभेदसंभवः।तस्मात्सम्येवलक्षणाभेदाऽ
ति।इत्थमयंचिरंतनैःप्रदर्शितोलक्षणाविभागइति।अत्रेदंप्रतिभाति।शुद्धासुसाध्यवसायलक्ष
णाप्रभेदकथनमयुक्तं।परार्थस्वसमर्पणस्याविशेषेणास्यजहल्लक्षणानतिरेकात्।नहित

स॰ वा॰ १५ 15

द्विशेषेपिसारोपलक्षणायां विषयवाचकसामानाधिकरण्यकृतवैचित्र्यवद्दिहवैचित्र्यांतरमस्ति
येननद्वदेवजहल्लक्षणातः पृथग्गणना क्रियेत। ननु कार्यकारणभावसंबंधेन वृत्तिरित्यनेन। एवं ततः पृथ
क्कथमत्र कार्यकारणभावातिरिक्तेन गंगातीरादिगतसंयोगादिसंबंधेन वृत्तौ जहल्लक्षणोत्थसंकरोप
पत्तेः। मैवं। राजकीयः पुरुषो यं राजगरेंद्रार्थास्थूणाइंद्रः। अत्र तक्षायं तक्षगच्छेयमहल्लो यं हल्ल इति स्वस्वामि
भावत्वाद्वृद्ध्यं तालकर्मावयवावयविभावेष्वपि कार्यकारणभावस्य सारोपसाध्यवसायलक्षणायोग
कस्यचेषूदाहरणान्। आश्रयाश्रयिभावसंबंधेप्यलंकारसुधानिधावुदाहरणात्रवैचित्र्यांतराभावे
पिसंबंधभेदमात्रेणविधानरोपगमे संबंधभेदानंतामवलंब्यापिविधानरोपवर्णानस्याक्षरसंख्यात
मशक्यतयासप्तविधत्वनियमासामंजस्यप्रसंगाच्च। ननु साध्यवसायलक्षणोदाहरणेष्वभेदाभिव्य
क्तिरस्ति। अयमानंदोयंराजेत्यादिसवानंदराजाद्यभेदाभिव्यक्तिरेवैकमेवानंदाव्यभिचारित्वानुलंघ्य
शासनत्वादिफलप्रतीतेः। अत्र तोयंगंगायेतिअभेदोस्तीति चेत्। न। जहल्लक्षणोदाहरणेपि तीरेप्यवा

राम॰ १५

हभेदाभिव्यक्तिपूर्वकमेव तत्र तद्गतातिशयितशैत्यपावनत्वादिफलप्रतीतेः । तीरे प्रवाहतादात्म्यप्रती
त्यभावेपि तत्र प्रवाहगतातिशयितशैत्यादेः प्रत्ययासंभवात् । न हि तीरे गंगासंबंधप्रयुक्तं तद्गतस्वा
भाविकशैत्यादिबोधः तेनैव लक्षणाफलेऽपि न गंगासंबंधितीरत्वेन लक्षणायैव तल्लभ्यत इति नाभेदाभि
व्यक्तिरंगीक्रियते । सत्यपि सुखे गंगातीरादिपदे स्वायत्ते च शब्दप्रयोगे सुखप्रयोगादपि लभ्यस्य ल
क्षणाफलस्य योगात् । काव्यसरणौ लक्षणायाः काव्यशोभातिशयाधायकत्वात्प्रवाहगतातिश
यितशैत्यादिस्वाभाविकपावनत्वं घोषे न नापाद्यितुं कित्तो तु कामस्तस्य प्रवाहतादात्म्यप्रतिपत्त्यात
द्गतातिशयितपावनत्वं घोषे न नापतस्मिन् गंगापदं प्रयुक्तमिति दर्शनाच्च वक्ष्यते न हि लक्षणायामपि
अभेदाभिव्यक्तिरविशिष्टा । उक्तं च काव्यप्रकाशिकायां । तथा हि नां गंगादिशब्दप्रवृत्तिपादनेन तल्लप्रवृत्ति
पत्तौ हि प्रतिविपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः इति । एतत्प्रयोगे प्रयुक्तं तत्तीरयोरेकशब्दवाच्यत्वेन
तादात्म्यप्रतीतेः शीततोधर्मो त्यतपावनत्वादयस्तीरे प्रतीयंत इति प्रयोजनमति हि इति । अत्र तः साध्य

वसायलक्षणायाः फलकृतोन्यकृतोवानजहल्लक्षणातोभेदः संभवतीतिननुदाहरणापर्यंकेयमुक्तातथा
सारोपलक्षणोदाहरणेउपमानोपमेयानुगतसाधारणधर्ममुखेनलक्षणोक्तयुक्ता।तथासतियत्रसाधा
रणधर्मस्यापिपदोपादानेतत्रतेनपौनरुक्त्यापत्तेः।यथा।ताराभिरामपरिणाहलसत्सिताभ्रनापि
ष्ठमेचकमुरःशरदंतरिक्षं।प्राप्येवदेवनवकौस्तुभदर्शनेंदुः।पूर्णोविभर्त्तिपुरुषोत्तमकीर्तिरेखां।अत्र
हिवक्षोंतरिक्षयोःसाधारणःपरिणाहित्वमेचकत्वादिधर्मोपिपदगुपात्तएवाउपात्तधर्मातिरिक्तधर्म
मुखेनलक्षणात्वितिचेत्।न।उपात्तमेचकत्वाद्यतिरिक्तसामान्यधर्मोस्फुरणोपिसहृदयानांपरिस्फु
रणोवाक्यार्थप्रतीतिदर्शनात्।द्रव्यत्वादिसामान्यधर्मस्यकविनानंगत्वात्।अतःकवपितुरव्येतादृश
स्थलेष्वुपात्तधर्मातिरिक्तधर्मगोभीकाराभावात्त्वांतन्विहमास्तुसारोपलक्षणाउरएवशरदंतरिक्षमिति
मपूर्वव्यंसकादिसमासोपगमेहिसाभवति।किंतुउरःशरदंतरिक्षमिवेत्युपमितसमासोस्तु।तत्रचवि
ग्रहवाक्यस्योत्तुल्यवकारःसादृश्यंप्रतिपादयतीतिनोपमानवाचकस्योपमेयेलक्षणेत्यालंकारिका

द्वियुगस्योक्तं समानानुगुणत्वाभावाच्च । तस्मात्सारोपलक्षणोदाहरणेषु साधारणधर्मादिमुखेन लक्षणो
त्युपयुक्तं । तथा ताद्रूप्यप्रतीतिस्त्वफलमित्यप्ययुक्तं । सामान्यधर्ममुखेन साद्रूप्यमुखेन लक्षणोपग
मे ताद्रूप्याभिव्यक्त्ययोगात् । तथा हि कान्तिमन्मुखं चन्द्रसदृशमुखमित्यादिप्रयोगेः स पद्यते न चैतावता ता
द्रूप्याभिव्यक्तिः कान्तिमन्मुखमित्यादिप्रयोगेपि तत्प्रसंगात् । न च गगनपाश्रेषस्यादेशस्त्वो नत्वीरपोर
त्पैवाध्यवसायवन्मुखं चन्द्र इत्येकशब्दबोध्यतया केवलशब्दशक्तिमूलव्यञ्जनव्यापारेण ताद्रूप्या
ध्यवसायः स्फुरति नातिप्रसंग इति वाच्यं । तन्मुखं कान्तिमत्तोरेव ताद्रूप्याभिव्यक्तेः संभवेन वक्त्रे दो
नवमत्रपयत्पद्यपरः शीतांशुरुज्जृम्भत इत्यादावनुभवैकस्यमुखे लोपरूपचन्द्रताद्रूप्यप्रत्यय
स्यात्किष्टसमर्थेनासंभवात् । तथा मुखं कमलमित्यादिव्यासेपि सर्वत्र विषयविषयिपदयोः सा
मानाधिकरण्येन सारोपलक्षणत्वमप्युक्तं । विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते दुर्गामा
र्गणनीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानरसत्यप्रीतिविधानदक्षविजयप्राग्भावभीमप्रभो साम्रा

९०

दू०प्रा० न्येवरवीरवत्सरशृंतैर्वैरिंचमुच्चैः क्रिपारस्तत्र हंसादिशब्दानां वर्णेपएजनिप्रत्यासत्तिरूपमुख्यमाद्रस्या
१८ त्रनीसालक्षणासंभवात्।तथाहि।विदुषांमानसेहृदयमेवमानसंसरस्तत्रादिश्लेषमितिकामेऽप्यध्य
17 वसायतल्लभ्यमानसत्वादिसाधारणधर्मनिबंधनमेवतत्रसादृश्यंवाच्यं।तेनन्यस्यमुखकमलादिवत्
त्रसिद्धसादृश्यस्याभावात्।नचतेनसादृश्येनलक्षणासंभवतितत्संभकस्यश्लेषस्यरूपकोत्थाप्य
तया।रूपकापेक्षलक्षणादशायांतस्यबुद्धिपथानारोहात्।नचश्लेषस्यैवप्राथम्यंकिंनस्यादिति
वाच्यं।रूपकंविनाकवेरुपेहृदयविवक्षायामित्थमकाभावेनश्लेषानिर्वृतेः।अभिधायाःप्रकरण
नियम्यत्वपक्षेप्राचीनाभिमतेरूपकात्प्राक्प्रकरणसंबंधरहितसरीलक्षणापर्यंतरणाभिधान साम०
स्यैवासंभवात्।रूपकंपूर्वंसिद्धश्लेषतद्दत्तापरयेघादितिरारूपकमेवस्यादन्यथाश्लेषरस्यत १८
इतिश्लेषरूपकयोर्विभागंव्यवस्थापितेवताचक्रवर्तिनाप्यस्मिन्नुदाहरणेरूपकोपवर्णनेनेना 96
त्रश्लेषपक्षात्तल्यस्फुटीकरणाच्चेति।अत्रेदंतत्त्वं।।विद्वन्मानसहंसेत्यादौहंसादिपदानांवर्णे